מבוא

יהודה שנהב

הקובץ **הציונות והאימפריות** הוא פרי עבודתה של קבוצת מחקר אשר פעלה במכון ון ליר בירושלים בשנת 2010–2011. אמנם את פרק המבוא שלפניכם כתב עורך הקובץ, אולם הוא ניזון מן התובנות, ההארות והעבודה המשותפת של כל חברי הקבוצה.

מטרתו של הקובץ "להחזיר את האימפריות" אל הדיון בציונות ועל ידי כך להעשיר את המחקר המבקש לחלץ את הדיון בציונות מנרטיב של היסטוריה ייחודית הכלואה בתוך עצמה. אנו מבקשים למקם את הדיון בציונות בתוך המטריצה האימפריאלית העולמית כפי שהתעצבה מאז סוף המאה התשע־עשרה ולעיין עיון רפלקטיבי במשמעויות של מהלך אפיסטמולוגי זה. אין בכך כדי לומר שאין דיון בתפקידן של ה"אימפריות" בתולדות הציונות או בהיסטוריה היהודית. דיונים כאלה יש למכביר. ואולם סקירה שלהם מדגישה דווקא את הנתק הבעייתי בין הנרטיבים האוטופיים של הציונות ("אמנציפציה", "אוטואמנציפציה", "שלילת הגולה", "מדינה בדרך" ועוד) ובין המחקר על האימפריות ועל תהליכי קולוניזציה ודה־קולוניזציה שהתרחשו במערכת העולמית ובמזרח התיכון, שכן הדפוס האימפריאלי הכתיב את כללי הפוליטיקה האזורית, ובכללם את מסגרת־העל להתארגנויות הלאומיות במזרח התיכון. הנתק הזה מדגים עד כמה חסרות בנרטיבים הללו תיאוריה והיסטוריה כוללות ומפורשות של האימפריות. במיוחד חסר ניסוח תיאורטי מפורש של האימפריות והאימפריאליזם כתופעה כוללת בתולדות הציונות. כך למשל אין לאיש ספק שתפקידה של האימפריה הבריטית בכינונה של מדינה יהודית היה מכריע. הצהרת בלפור עיצבה פרדיגמה חדשה בתולדות הציונות ועובדה זו מזוהה היטב במחקר. ואולם על פי רוב נתפסו היחסים בין הציונות לאימפריה הבריטית באופן טלאולוגי, בבחינת המשך של תהליכים "טבעיים" ובבחינת הנחת המבוקש (Feldman 2007; Green 2008). ניסוח כזה מחמיץ את האפשרות לחשוב על מכלול האימפריאליזם האירופי והאחר ועל מערך היחסים הדינמי והמשתנה בין מזרח למערב כעל גורמים שעיצבו מומנטים חשובים בתולדות הציונות. הוא גם מחמיץ את ההזדמנות לחקור מצד אחד את המחלוקות שהתגלעו בתוך הציונות בעניין האימפריות ומצד שני את המחלוקות באימפריות על הציונות. במחקרים שבהם נוסחו היחסים של הציונות עם אימפריות אחרות – הרוסית, האוסטרו־הונגרית או העות'מאנית – הם נבחנו במנותק אלו מאלו, ללא תשומת לב מיוחדת לשאלה "מהו אימפריאליזם" וכיצד עיצב את מבנה המחקר על הציונות. אל מול מצב זה של המחקר ביקשנו לחשוב מחדש על ה"אימפריאליזם"

אובמ.indd 7 30/11/2015 11:09:47

ועל ה"אימפריות" כהקשר שבתוכו צמחה הציונות ועל האופן שבו נכח ההקשר הזה בהתפתחות החברה היהודית, ועמה גם החברה הפלסטינית, ניתב אותה ואִפשר אותה. אמנם אין קובץ זה עוסק בתנועה הלאומית הפלסטינית, אולם אין ספק שההקשר האימפריאלי היה רלוונטי גם בעניינה. בקובץ נפרוס כמה אפיזודות ומחלוקות היסטוריות ונציף באמצעותן את הפרובלמטיקות הללו, לא בבחינת סוף פסוק אלא בבחינת מתווה לפרדיגמה של מחקר ומחשבה.

אפיסטמולוגיה ותיאוריה של אימפריאליזם

את המונחים "אימפריות" ו"אימפריאליזם" אנו מסמנים תחילה במירכאות משום שהם מקבלים משמעויות שונות בהקשרים היסטוריים ואידיאולוגיים שונים. ברובד ההיסטורי אנו מסמנים את תחילת הדיון בסוף המאה התשע־עשרה, בעת צמיחתו של האימפריאליזם שאפשר לכנותו "האימפריאליזם החדש". זוהי כמובן עמדה שנויה במחלוקת. יש אשר יטענו שהאימפריאליזם החדש אינו מנותק מהאימפריות של העולם הישן ומהמפה העולמית שסרטטו עבור העת החדשה.[1] יש גם שיטענו, לא בלי צדק, כי אין לנתק את האימפריאליזם החדש מן הקולוניאליזם המודרני שהחל במאה השש־עשרה והשבע־עשרה. אנו מבקשים לצמצם את הדיון ל"אימפריאליזם החדש" בעיקר מסיבות מתודולוגיות של מיקוד. עם זאת, שני מאמרים בקובץ יעסקו גם באימפריה הרוסית, בשל חשיבותה כמוקד שהתפתחה בו המחשבה הציונית בראשיתה ומשום שקווי המתאר של האימפריה ניכרים בה. מאמרו של חנן חבר עוסק במומנט היסטורי לא ציוני באימפריה הרוסית ובוחן את אופן התמקמותם של היהודים בתוכה, ומאמרו של דימיטרי שומסקי עוסק בקריאה מחדש של **האוטואמנציפציה** של פינסקר, מסמך המסרטט בין השאר מודל לאומי במסגרת אימפריאלית. כך, במקום לקרוא את **האוטואמנציפציה** באופן טלאולוגי, מנקודת מבט "הרצליאנית", שומסקי קורא אותה כמשוקעת בתוך היגיון אימפריאלי אחר.

ההגדרה הראשונה של "האימפריאליזם החדש" נוסחה בתחילת המאה העשרים והיא מיוחסת לכלכלן הבריטי ג'ון הובסן: הוא ראה בו מפעל כלכלי־פוליטי, להבדיל מהקולוניאליזם הקלאסי, שהיה לדעתו מפעל של המדינה האירופית (Hobson 1965 [1902]). הבחנה זו של הובסן לא הייתה מדויקת לגמרי, משום שהקולוניאליזם המוקדם נשען על הכלכלה הפוליטית של השוק ושל התאגידים באותה תקופה. חנה ארנדט שִׁכללה את ההגדרה, בעקבות הובסן ולנין, ומיקמה את התופעה בזמן היסטורי נתון. היא ראתה באימפריאליזם מפעל כלכלי שהונע על ידי הבורגנות האירופית שעברה אמנציפציה פוליטית. האימפריאליזם המודרני,

1. לדיון בסוגיה זו ראו Wesson 1967

שלא כמו הקולוניאליזם המוקדם, היה תוצר מובהק של הבורגנות שעמדה לפני משבר כלכלי, ייצור יתר של הון, כסף עודף והיעדרם של שווקים כלכליים בתוך מדינות הלאום של אירופה. כדבריה, "לידתו של האימפריאליזם [החדש] בהתנגשות בין המעמד השליט בייצור הקפיטליסטי לבין החסימות הלאומיות שהגבילו את התרחבותו הכלכלית" (ארנדט 2010, 220). ארנדט מגדירה את האימפריאליזם החדש לא רק כצומת היסטורי קונקרטי אלא גם כצמיחה של רעיון, של אידיאולוגיה. היא גרסה שהאימפריאליזם החדש היה מפעל שתכליתו האידיאולוגית התפשטות אינסופית: "התפשטות שלא הייתה מודרכת מתשוקה לארץ מסוימת, אלא נתפסה כתהליך שאין לו סוף, שבו כל ארץ תשמש אדן קפיצה אל עבר התפשטות נוספת" (שם, 336). ניסוח זה מחייב אותנו להוסיף על המערך הלאומי של ריבונות-טריטוריה-אזרחות גם פרקטיקות אימפריאליות שבעקבות פוקו נכנה אותן "פרקטיקות ממשליות". עיקרן של הפרקטיקות האלה הוא כלכלה פוליטית וניהול אוכלוסיות של מי שכונו "גזעים נתינים". האימפריאליזם לפי הגדרה זו הוא מערך של פרקטיקות ממשליות שחורגות מן המבנה הקלאסי של הריבונות כפי שנוסחה בהסכם וסטפליה, שהיה הסכם טריטוריאלי שהמדינות האימפריאליות היו שותפות לו.

יש היום הסכמה שנקודת הציון העיקרית לצמיחתו של הסדר העולמי האימפריאלי־מדינתי החדש, עם כל ההסתייגויות שהעלינו, היא ועידת ברלין משנת 1884–1885. בוועידת ברלין חולקה אפריקה בין מדינות אירופה ונוצרו כללים לסדר העולמי החדש. קרל שמיט למשל ביקר את הפרויקט האירופי של האימפריאליזם החדש (ואחר כך גם את ה"אימפריה" האמריקנית) על היותו כלכלי ולא פוליטי. הוא ראה בכך זניחה של קטגוריות היסוד הפוליטיות, הטריטוריאליות והתיאולוגיות של "ידיד" ו"אויב" לטובת קטגוריות לא פוליטיות, לטענתו, כגון "גירעונות" ו"עודפים". אפשר לנסח זאת כך: בעבר שלט בכלכלה מי ששלט בטריטוריה. עתה שולט בטריטוריה מי ששולט בכלכלה. האימפריאליזם מנוסח כאן כמנגנון לניהול אוכלוסיות, שליטה בכלכלה הפוליטית ויצירה של ריבונות ממשלית מחוץ ומעבר לגבולות הריבוניים הקלאסיים.

זהו ההקשר ההיסטורי של הדיון שלנו בציונות. ועידת ברלין יצרה מטריצה אימפריאלית חדשה שלעומתה אפשר לבחון גם את פעולתן של האימפריות האחרות באותה העת, אם באירופה (למשל האימפריה האוסטרו־הונגרית או הרוסית), אם במקומות אחרים בעולם. משום כך חובה עלינו להביא בחשבון את כל המערכים הללו, לסרטט את הקווים המקבילים ואת קווי החיתוך ביניהם, שלעולם אין הם חד־משמעיים. מבחינה היסטורית אין לתאר מערכים פוליטיים "טהורים" המבחינים בין מזרח למערב באופן בינרי או בין תנועות לאומיות שאינן אימפריאליות לתנועות המעוצבות על ידי האימפריה. למשל, בשנים מסוימות, במיוחד עם תום מלחמת העולם הראשונה, הייתה טורקיה עצמה נתונה להשפעת האימפריאליזם האמריקני (Makdisi 2002) וגם להשפעתן של מעצמות אימפריאליות לא אירופיות כגון

הודו, יפן או איראן. הפרקטיקות הללו עיצבו מחדש את ההגדרות של מזרח ומערב והשפיעו, במישרין או בעקיפין, גם על מומנטים שונים בתולדות הציונות.

בנקודה זו אני מבקש לערוך הבחנה מושגית בין "אימפריאליזם" (imperialism) ובין "אימפריה" (empire). אף על פי שהאימפריאליזם לא ביקש בדרך כלל להחיל את הריבונות האירופית על המרחבים הכבושים, הוא היה מבוסס על מפות של חלוקה טריטוריאלית. ה"אימפריה", לעומת זאת, היא גוף כלכלי־פוליטי גלובלי הפועל ללא טריטוריה או מוקד מזוהה של כוח ריבוני בעל גבולות ברורים (Pomper 2005). אף שהאימפריאליזם הפעיל פרקטיקות של דה־טריטוריאליזציה, הוא עדיין נשען על מרחב בעל היגיון טריטוריאלי. "אימפריה", לעומת זאת, היא מכלול של רשתות, זרימה של הון וצבא ונדידה של רעיונות ומודלים. הללו מטשטשים את היחסים המסורתיים בין העולמות (ראשון, שני וכדומה) ומסמנים מחדש את היחסים באמצעים אחרים, כגון ארגונים בין־לאומיים (קרן המטבע הבין־לאומית, ארגון הרפואה הבין־לאומי, ה־G8) ותאגידים בין־לאומיים. יש המבחינים בין המאה העשרים כמאה של האימפריאליזם ובין המאה העשרים ואחת כמאה של ה"אימפריה" (Hardt and Negri 2000). מכל מקום, "אימפריה" היא דפוס גלובלי של מבנה ריבונות רשתי, המשמר רפרטואר אימפריאליסטיים ומפיץ אותם באמצעות פרקטיקות ממשליות ובהן הכלכלה הפוליטית וניהול האוכלוסייה.[2]

הבחנות אלו מתבטאות בשפה, ביחסים הגזעיים, בהיסטוריוגרפיה, במודלים של ניהול אוכלוסייה, בנדידה של מודלים של ידע ובכינון המוסדות הפוליטיים. יש הגורסים כי "בעיית היהודים" היא מקרה פרדיגמטי שבו צרובות ההבחנות האלה, ולכן כל דיון באימפריאליזם ובאימפריה חייב לחזור לשאלה היהודית.[3] הדברים כמו נאמרו לענייננו: הם מאפשרים לנו להתחיל את הדיון בציונות ובאימפריות כמקרה פרדיגמטי המציף סוגיות "אוניברסליות" יותר.

"בעיית היהודים" כפרדיגמת יסוד של הפוליטיקה האירופית המודרנית

"בעיית היהודים" מנקודת מבטו של האימפריאליזם החדש מקבלת כאן משנה חשיבות, מפני שהיא מעלה על סדר היום שלוש סוגיות עקרוניות: החילון, האזרחות והגזע. ראשית, יש קשר מובהק, גם אם לא תמיד סיבתי, בין משבר החילון ובין ההיסטוריה האימפריאלית. שהרי החילון באירופה התממש, כפי שהראה אמנון רז־קרקוצקין (1999), על ידי פרויקט נוצרי־פרוטסטנטי שהוא עצמו היה חלק בלתי נפרד מהתיאולוגיה הפוליטית של האימפריאליזם. במילים אחרות: העקרונות התיאולוגיים הפוליטיים שוכנים בלב לִבן של תורת המדינה האימפריאלית

2. להרחבה ראו Frenkel and Shenhav 2003
3. לדיון מקיף בסוגיה זו ראו Mufti 2007

והפוסטקולוניאלית, אולם גם בתורת המדינה הליברלית המודרנית. קשה להגזים בחשיבותם של החילון ושל משבר החילון בהבנת התפתחותה של הציונות בשלביה השונים.

שנית, הוויכוח על השאלה היהודית מסרטט תמונה מרתקת של אפשרויות התאזרחותן של קבוצות אתניות במדינות שונות, כמו למשל סוגיית ההתאזרחות של היהודים באירופה ובארצות הברית, או התאזרחותם החלקית של מיליוני מוסלמים באירופה הפוסטקולוניאלית.

הסוגיה השלישית היא סוגיית הגזע. אין ספק שהתפתחות השיח על גזע קשורה בטבורה להיסטוריה האימפריאלית. גם אין זה מקרה, כפי שמראה למשל ג׳ון אפרון (Efron 1994), ש״הבעיה היהודית״ היוותה מקרה פרדיגמטי של ״בעיית הגזע״ בתוך אירופה.[4] עם זאת, כפי שמראה מייקל הארט (Hart 1999), הפרשנות המוגזעת של ההיסטוריה לא הייתה נחלתם של אנטישמים בלבד אלא גם של רופאים ואנתרופולוגים יהודים, שהשתתפו השתתפות פעילה בשיח הביו־פוליטי על הגוף ומאפייניו התרבותיים באירופה האימפריאלית של תחילת המאה העשרים. קטגוריות אלו סיפקו חלק ניכר מהרפרטואר הסימבולי שקבוצות לאומיות השתמשו בו הן לשם הגזעה עצמית (״אנחנו בני גזע/לאום נפרד״, ״עם נבחר״) והן לשם הגזעה של קבוצות שהוצאו אל מחוץ לגבולות הקולקטיב הלאומי.

כאמור, הקשר בין שלוש הסוגיות – החילון, הגזע וההתאזרחות – משתקף במובהק בשאלה המכונה ״בעיית היהודים באירופה״. חנה ארנדט טענה למשל שיש קשר הדוק בין הגזענות בקולוניות לבין האנטישמיות של המאה התשע־עשרה. כמה פתרונות לאומיים שהוצעו לפתרון ״בעיית היהודים״ במסגרות אימפריאליות שונות הציבו במרכז השיח את החילון, ההתאזרחות והגזע. כך למשל התגלעה בגליציה, בלב האימפריה האוסטרו־הונגרית, מחלוקת בין הכוחות שתמכו בפוליטיקה של ״עבודת ההווה״, ועמה חיזוק הזהות היהודית במסגרת האימפריאלית המקומית, ובין הכוחות שדגלו בשלילת הקיום היהודי בגולה ובפיתוח תודעה לאומית טריטוריאלית ואנטי־פזורתית. חנן חבר (2007) מראה כיצד המחלוקת הזו מעצבת את המאבק על גבולות הקנון הספרותי העברי בגליציה בין אופציות מגוונות של תרבות לאומית בתוך הקשרים אימפריאליים. כך למשל הייתה הבניית הזהות הלאומית היהודית במסגרת האימפריה האוסטרו־הונגרית במפנה המאה תוצאה של קיום ממושך בהקשר רב־לאומי ורב־לשוני. הרפורמציה האימפריאלית ביחס למיעוטים הלאומיים, בעיקר בפריפריה, הובילה לתסיסה תרבותית ופוליטית לאומית ולשיח רב־לאומי במסגרת האימפריה. בהיסטוריוגרפיה הציונית מתואר ויכוח זה לרוב כוויכוח פנים־לאומי. אנו, לעומת זאת, מבקשים להפך את סדר

4. למשל, הפיזור הגיאוגרפי והתרבותי של יהודים באירופה ומחוצה לה (וקיומם של ״יהודים שחורים״ ו״יהודים לבנים״) שימש למדעני הגזע משתנה בלתי תלוי עיקרי לבחינת הקשר בין תורשה לסביבה.

הדברים ולהדגיש את סדר העולם האימפריאלי ואת תפקידו בעיצוב האופציות לפתרון "הבעיה היהודית". אי־אפשר להבין את האופציות האלה בלי להכיל אותן במבנה האימפריאלי הרב־לאומי ובלי להבין את האופן שבו הוסדרו בתוכו היחסים עם הקבוצות הלאומיות השונות. דימיטרי שומסקי (2004) ממקם את התפתחות הלאומיות היהודית במפנה המאה בתוך הקשר אימפריאלי כזה. הוא טוען שהציונות, למשל בקרב יהודי צ'כיה, שימשה פתרון ביניים למציאות האימפריאלית, המציאות הדו־לאומית והדו־לשונית הצ'כית־גרמנית שבה חיו. שומסקי אף מחבר בין החוויה היהודית הדו־לאומית והדו־לשונית הזו ובין הרעיונות שפיתח הוגו ברגמן בפעילותו המאוחרת יותר לקידום התפיסה הדו־לאומית בפלסטין ההיסטורית או פלשתינה כפי שנקראה בעברית.

אנו מבקשים להראות כי הנרטיב הלאומי המרכזי – לרבות ביטויו בהיסטוריוגרפיה (כפי שמראה למשל מאמרו של יעקב ברנאי) – התעלם ברובו מניסוח מפורש של המטריצה האימפריאלית המחייבת שיתוף פעולה עם האימפריאליזם ובמקביל גם את דחייתו. בשלוש האימפריות הרב־לאומיות – ההאבסבורגית, הרומנובית והעות'מאנית – אכן נשענה הציונות על האימפריות בשאיפותיה האוטונומיסטיות, ומימושן המיוחל של השאיפות הללו הצריך הכרה בחשיבותה ובתפקידה של האימפריה. את רעיון האוטונומיה הלאומית ליהודים, לדוגמה, היה אפשר להעלות על הדעת רק במסגרת הכרה בריבוי זכויות לאומיות, כפי שהיה בכמה מהאימפריות. הכרה זו בחשיבות האימפריה יצרה גם היא סתירה אינהרנטית. ז'בוטינסקי למשל השליך את יהבו ב־1909 על השלטון הטורקי וטען שהוא יבין כי הציונים עשויים לשמש בעלי ברית נאמנים כנגד הלאומיות הערבית הבדלנית (כץ 1993). עם זאת הוא ידע היטב ששיתוף פעולה כזה עשוי להיות גם חרב פיפיות. הציונים, שתבעו זכויות אוטונומיות בפזורה האימפריאלית, היו עצם בגרונן של האימפריות, במיוחד האימפריה ההאבסבורגית. זאת ועוד, תביעתו של ועד המשלחות היהודיות להגדרה עצמית אוטונומיסטית הקימה עליו אימפריות אחרות, ובהן האימפריה הבריטית, שראו בהיענות לתביעה הזאת תקדים מסוכן של יצירת "מדינה בתוך מדינה".

בהקשר העות'מאני חיזקה מהפכת הטורקים הצעירים ב־1908 את המגמה בתנועה הציונית שתמכה בתנועה לאומית יהודית במסגרת האימפריה העות'מאנית. מגמה זו, אשר סחפה בין היתר גם את מנהיגי תנועת פועלי ציון דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי, עוררה דיון ציבורי ופוליטי סוער בשאלת עמדתה של הציונות ביחס לאימפריה העות'מאנית (ברטל 2007). מלחמת העולם הניאה את ההנהגה הציונית מתמיכה בהסדר מדיני במסגרת האימפריה העות'מאנית והטתה את הכף לטובת תמיכה באימפריה הבריטית. בימי המלחמה רחשה מאחורי הקלעים פעילות פוליטית ומדינית של ההנהגה הציונית, בייחוד של חיים ויצמן, לקידום האינטרסים של האימפריה הבריטית בארץ ישראל. אלא שלא הייתה תמימות דעים על הפעילות הזאת. למשל, בספרו של אברהם שלום יהודה (Yahuda 1952), חוקר ועסקן ציוני ששהה בספרד בימי המלחמה, מתוארים המאמצים שעשה ויצמן בשלהי המלחמה

כדי למנוע פגישה סודית בין הנרי מורגנטאו, שליח יהודי אמריקני שייצג את וודרו וילסון, ובין נציגי האימפריה העות׳מאנית, פגישה שנועדה לבחון אפשרות של חתימה על הסכם שלום נפרד בין כוחות הברית ובין האימפריה העות׳מאנית (ראו גם Oren 2007, 347–350). ויצמן פעל לסיכול יוזמתה של האימפריה האמריקנית כדי להבטיח את כיבוש ארץ ישראל בידי האימפריה הבריטית. המסמך הביקורתי שהעמיד שלום יהודה, מוותיקי ירושלים, נשמט מן ההיסטוריוגרפיה הציונית. יהודה ביקר בו את ויצמן על פעילותו החשאית המבקשת ליצור הלימה בין האינטרס הציוני לאינטרס האימפריאלי הבריטי דווקא (עברי 2013). יתרה מזו, המעבר משיתוף פעולה עם האימפריה העות׳מאנית לשיתוף פעולה עם האימפריה הבריטית נתפס כהמשך ליניארי שמהדהד בו הרעיון של ציר הקִדמה הנע מהמזרח אל המערב (Kedourie 1956). המחלוקת שמעורר אברהם שלום יהודה מאפשרת לבחון היסטוריוגרפיה אלטרנטיבית (גם אם היא מנוסחת כאפיזודה ״שולית״), שאינה מניחה את המנדט הבריטי כבֵּררת מחדל וכאופציה טבעית.

דוגמה נוספת היא הפולמוס המכונה בהיסטוריוגרפיה הרשמית ״מלחמת השפות״. ראשיתו של הפולמוס בשנת 1913, ובהיסטוריוגרפיה הציונית הוא מציין נקודת מפנה בתהליך התמסדותה של תחיית השפה העברית בארץ ישראל ומסמן את ניצחונה של העצמאות התרבותית הלאומית (רינות 1971). קריאה כזאת פירשה את ״מלחמת השפות״ כאקט אנטי־אימפריאלי של תומכי השפה העברית הלאומיים כנגד אנשי חברת ״עזרה״, נציגי האימפריה הגרמנית, וניסיונותיהם לכפות את השפה והתרבות הגרמנית על היישוב היהודי. ואולם קריאה מחודשת דרך הפריזמה האימפריאלית מלמדת כי במרבית בתי הספר של חברת ״עזרה״ בארץ ישראל בשנת 1913 הייתה העברית שפת הלימוד היחידה, ושאר בתי הספר היו דו־לשוניים ולימדו בהם בעברית ובגרמנית. זאת ועוד, חברת ״עזרה״, שהוקמה בתחילת המאה העשרים, הייתה (עם חברת כי״ח) שחקנית מרכזית בהובלת התפתחות החינוך העברי המודרני (כהן־רייס 1967; רינות 1971). מתוך המחקר גם עולה שתהליך חידוש השפה העברית בארץ ישראל התרחש במסגרת רשתות מוכלאות של ידע, ניהול ומימון שנעו במקביל בין האימפריות השונות.

בשדה הלשון מראה רון כוזר (Kuzar 2001) כי היווצרותה של השפה העברית המודרנית לא הייתה בהכרח תוצאה של התפתחות דיאכרונית מהעברית המקראית הקדומה אל שפה ״מודרנית״, אלא הכלאה סינכרונית של כמה שפות, תהליך שיש להבין אותו בהקשר האימפריאלי. לטענתו, העברית המודרנית היא הכלאה של שפות אחדות שרווחו בקרב היהודים בָּאימפריות (בעיקר הרוסית, האוסטרו־הונגרית והעות׳מאנית). כוזר גם מצביע על ההשפעה של השפה המְנהלית של האימפריה הבריטית על העברית המודרנית, בעיקר בהקשר הארץ־ישראלי. כוזר דוחה אפוא את המיתוס של החייאת השפה, המדגיש את הקשר המיתי בין השפה העברית לטריטוריה הארץ־ישראלית, ורואה בעברית בת זמננו תוצר, בין היתר, של האימפריות שבתוכן התפתחה.

יחס הציונות לאימפריות ולאימפריאליזם

יחסה של הציונות עצמה לאימפריות ולאימפריאליזם נע על ציר מורכב שבקוטב האחד שלו שיתוף פעולה פורה, ובקוטב האחר דחייה והגדרת הזהות הציונית כאנטי־אימפריאלית ואנטי־קולוניאלית. התנועה הדיאלקטית הזאת מודגמת היטב ביחסים עם האימפריאליזם הבריטי. למשל, האימפריה הבריטית העדיפה את היהודים מהקבוצות האתניות האחרות במזרח התיכון. כך הסביר לימים הלל דן, מנהל סולל בונה בעת ההיא, מדוע הזעיקה הנהלת בתי הזיקוק של חברת הנפט האיראנית ממרחק כה גדול דווקא את חברת סולל בונה היהודית, אף שהצעתה הייתה יקרה מהצעותיהן של החברות המתחרות:

> ברקע ניצבת דמותו התקיפה של וינסטון צ׳רצ׳יל. השאח הפרסי אהד את גרמניה הנאצית ובריטניה פחדה שבתי הזיקוק יועמדו לרשות הגרמנים. המומחים האמריקאיים הצטוו לנטוש את תפקידיהם במפעל והותירו אחריהם חלל ששיבש את מכונת המלחמה הבריטית [...] הקשיים הובאו לתשומת ליבו של צ׳רצ׳יל, וזה פסק בהחלטיות: ״יהודי פלשתינה יעשו את המלאכה״ (דן 1963, 176).

באותה העת עצמה גם היה שיתוף פעולה מודיעיני בין האימפריה הצרפתית להנהגה הציונית נגד הבריטים, והוא נמשך עד 1948 ואף אחר כך (Zamir 2010). לתועלת שהפיקה מכך הציונות היו משמעויות פוליטיות, כלכליות וממשליות מובהקות.

שיתוף הפעולה הפורה של הציונות עם האימפריה הבריטית – מאז הצהרת בלפור לפחות, אם כי גם קודם לכן –אפשר הצלת פליטים מאירופה או כניסה של פעילים ציונים לארצות ערב. זו הייתה ברית שהתבססה על אינטרסים כלכליים ופוליטיים דומים ועל אמונה תרבותית תיאולוגית משותפת.[5] ואולם בד בבד עם שיתוף הפעולה הפורה עם בריטניה בתחומים שונים וקבלת הגנת המטרייה האימפריאלית שלה, נשמעה ביישוב היהודי ביקורת חריפה הן על שלטון המנדט על ארץ ישראל הן על האימפריאליזם הבריטי בכללותו. כך לדוגמה ביקר מנכ״ל חברת סולל בונה הלל דן את האימפריאליזם הבריטי, וטען שהוא ״ינק את כוחו מן העושק שעשק את המושבות. מיליוני בני אדם עמלו דורות ארוכים כדי למלא אסמיה של המטרופולין הבריטי״ (דן 1963, 161), וכך למשל נאמר בטקסט הזה, הלקוח ממסמכים של חברת סולל בונה שנכתבו בימים שקיבלה מהצבא הבריטי חוזים שמנים לביצוע עבודות במקומות שבהם לא סמכו הבריטים על שיתוף הפעולה עם ה״ילידים״ (כמו לדוגמה בבתי הזיקוק באבדאן שבפרס): ״תעשיה [אשר] משועבדת למונופולים זרים אינה יכולה לנצל את אוצרות הטבע של ארצה לטובת העם, כי המונופולים הזרים מתנגדים לכך בכל תוקף [...] תעשיה משועבדת אינה מרחיבה את בסיס העצמאות

5. עמדה זו מתחילה להישמע יותר ויותר במחקר הביקורתי. ראו למשל אליעז 2008; Bar-Yosef 2005

הלאומית - להיפך היא מגבירה את השעבוד והתלות מהשלטון הזר" (מצוטט אצל שנהב 2003, 41). כדאי לשים לב שביקורות אלו על האימפריאליזם - במקביל לשיתוף הפעולה אתו - משקפות את האמביוולנטיות שיוצרים היחסים - המתוחים והמשלימים - בין הפרדיגמה הלאומית ובין האימפריאליזם.

ביקורת חריפה על האימפריאליזם נשמעה מצד תומכי הדו־לאומיות מחוגי "ברית שלום", "איחוד" ו"קדמה־מזרחה", ארגונים שקיבלו השראה מן הפוליטיקה של האימפריות הרב־לאומיות באירופה (ראו למשל מאור 2008). כמה מחברי תנועת ברית שלום טענו כי המעבר מתפיסת הבית הלאומי של אחד העם לדגם של ריבונות יהודית הנשען על האימפריה הבריטית יביא לידי מלחמה רבת שנים עם הפלסטינים ועם המזרח התיכון כולו, ומתוך כך לידי תבוסה פוליטית ומוסרית. בסוף שנות העשרים טען גרשם שלום כי בשל הברית שלה עם האימפריאליזם עלולה הציונות להיות אפיזודה חולפת בתולדות העם היהודי ולהישרף "באש המהפכה של המזרח המתעורר" (סופר 2001, 396).

כמו כן, בשנת 1919 כתב יהודה מאגנס למהטמה גנדי: "ארץ ישראל, כך אומרים, עומדת להינתן לעם ישראל. לפי דעתי אין שום זכות לשום ועידת שלום לתת איזו ארץ שהיא לאיזה עם שהוא ואפילו לא את ארץ ישראל לעם ישראל". עמדה זו אינה מעידה על התנגדותו להתיישבות היהודים בארץ ישראל, אלא על התנגדות, כמו התנגדותו של גנדי, להגשמתה "תחת צילם של התותחים הבריטים" (מאגנס תש"ו, 70–71). הפילוסוף שמואל הוגו ברגמן התנגד בחריפות באותה העת לקביעה שיש צורך להשיג רוב יהודי בפלשתינה. רוב בפלשתינה לא ישנה את היותו של העם היהודי מיעוט בתוך העולם הערבי, גרס ברגמן, וקבל על שהיהדות מבססת את לאומיותה על הישענות מוטעית על כוחה של האימפריה הבריטית ולא באמצעות חיפוש הבנה עם הערבים (Kedar 1981). גם לאחר מלחמת העולם השנייה סברו רבים מן החברים בהתאגדויות אלו כי המסגרת הלאומית תיחלש והסדר העולמי החדש שייווצר יישען על מסגרות פדרטיביות על־לאומיות (סופר 2001).

בשנת 1929 הוקמה "ברית הבריונים", שהייתה למעשה מחתרת אנטי־בריטית. זוהי אפיזודה חשובה בתולדות הציונות, משום שהיא מציינת נקודת מפנה בגישתה של התנועה הציונית אל האימפריה הבריטית וניסוח ראשוני של פרקטיקה אנטי־אימפריאלית. ניתוח השיח של חברי "ברית הבריונים" והתגובה אליהם בקרב ההנהגה הציונית מאפשרים לעמוד על היחס האמביוולנטי הסבוך של הציונות אל האימפריה הבריטית. גם הספרות העברית לא הפנימה רוב שנותיה שהיא פועלת במסגרת משטר קולוניאלי בריטי. למעשה, החזון ההרצליאני שהאימפריה הבריטית תייצר את הפתרון הלאומי היהודי חלחל לשדה הספרות העברית ועיצב את השיח הדומיננטי בה (חבר 2007).

מפנה משמעותי בגישה הציונית לאימפריאליזם חל בעקבות מלחמת העולם השנייה וההכרה שהאופציה הלאומית היהודית במסגרת אירופית הולכת ונמוגה. על פי המחקר ההיסטוריוגרפי, השנים 1941–1942 היו שנים מעצבות בהיסטוריה

הציונית. ראשית, משום שבתוכנית בילטמור הכריזה התנועה הציונית בפעם הראשונה הכרזה מדינית על שאיפתה לסיים את המנדט הבריטי ולהקים מדינה יהודית ריבונית־טריטוריאלית. שנית, משום שלנוכח שואת יהודי אירופה באה ההכרה שאופציית הקיום הלאומי היהודי באירופה נגוזה. שלישית, משום שבפעם הראשונה פנתה הציונות אל יהודי ארצות ערב והגדירה אותם חלק מהקולקטיב המדומיין ואובייקטים "לאומיים" להגירה. משמעותן של שנים אלו בהיסטוריוגרפיה הציונית ברורה אפוא ומוסכמת, אבל שאלת היחסים בין הציונות לאימפריה במומנט ההיסטורי הזה היא סוגיה מורכבת ומרובת סתירות.

במקום להכיל את הסתירות הללו בתוך מתווה אנליטי אחד, בספרות על תולדות הציונות נוצר פיצול בין שני זרמים. זרם היסטוריוגרפי אחד הדגיש את המאבק הצבאי של ארגוני המחתרת היהודיים ואת חשיבותם לסיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל. האימפריה נתפסה ככובשת וגירוש הבריטים נחשב חלק מן המאבק לדה־קולוניזציה.[6] הזרם ההיסטוריוגרפי הביקורתי הציג תמונת ראי של עמדה זו. הוא רואה בציונות בת חורגת של מדינת האם האימפריאלית/קולוניאלית, בריטניה, שעל בסיס רצונותיה ובכידוני חייליה הוגשמה מטרת־העל של התנועה הציונית: הקמת בית לאומי לעם היהודי. את המדיניות המכונה "מדיניות ההבלגה" ביחסה של הציונות אל המדיניות הבריטית בפלשתינה־א"י ניתן לכנות על פי ניסוח מחודש זה שיתוף פעולה פורה בין הציונות לבין המדינה האימפריאלית. תפיסה זו מגדירה את היחסים בין התנועה הציונית לאימפריה הבריטית יחסים הרמוניים שהחלו עם הצהרת בלפור. כך, למשל, בכתב המנדט הבריטי על ארץ ישראל מוגדרים הפלסטינים תושבי הארץ "עדות לא יהודיות", אף שהיהודים היו שבעה אחוזים בלבד מהתושבים בה באותה העת. הגדרה זו שיקפה את התפיסה האימפריאלית הבריטית שהפלסטינים חסרי זהות לאומית, ואילו העם היהודי הוא בעל לאומיות אמִתית. הזרם הביקורתי הגדיר את היחסים בין התנועה הציונית לאימפריה יחסים שלובים: המתיישבים היהודים היו עסוקים בפרקטיקות של קולוניזציה, והקולוניאליזם הבריטי סיפק בינתיים את המטרייה הפוליטית, המשפטית והמנהלית למדינה היהודית שבדרך. בקובץ זה אנו גורסים שאין להכריע בין שני הנרטיבים האלה, אלא לחבר בין הסתירות ביניהם, כדי ליצור נרטיב שאינו ליניארי ואינו חד־משמעי. כדאי לשים לב כאן לעובדה מרתקת, אשר אנו נוטים להתעלם ממנה בהתייחסנו אל הצהרת בלפור כהצהרה חד־סטרית על תנועת היהודים מאירופה לפלסטין/ארץ ישראל: החלק השני של ההצהרה מדגיש שהקמת הבית הלאומי לא תפגע בזכויותיהם המדיניות של יהודים בכל ארץ אחרת. השאלה אם הכוונה לזכויות מדיניות או לזכויות אינדיבידואליות תישאר פתוחה בשלב זה, בין השאר משום שאינה מוכרעת במחקר.

6. דוגמה מובהקת היא ספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית** (הורוביץ וליסק 1977).

הדיאלקטיקה הזו נוכחת גם בשדה המשפט – למשל הוויכוח אם מערכת המשפט העברית שהתפתחה בארץ ישראל מתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת התגבשה באופן אוטונומי או הסתמכה על מערכת המשפט של האימפריה. רונן שמיר (Shamir 2000) מראה שיש שני סיפורים היסטוריוגרפיים על החברה היהודית המתנהלים במקביל. האחד הוא סיפור התעצבות המוסדות הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים של היישוב, והוא מדגיש את האופן שבו גובשו לכאורה במאבק עם המדינה הבריטית ויצרו בתוך כך זהות לאומית מובחנת. הסיפור האחר מעוגן באופן היווצרותה של מערכת המשפט הישראלית, שהיא המשך ישיר של מסורת המשפט הבריטי. זו השאירה אחריה פרקטיקות ומוסדות פועלים המעוגנים במנהגים, מסורות, תקדימים ומערכת חקיקה מפותחת, והמדינה אימצה אותן אל חיקה כמעט במלואן עם תחילת תפקודה כגוף סוברני.

סתירה זו איננה נחלתה של מערכת המשפט בלבד, והיא ניכרת בדרך דומה במערכת הכלכלית ובמערכת החינוך, בתעשייה, בצבא, במבנה של משרדי הממשלה, בתכנון העירוני, בשוק העבודה ובניהול ובאדמיניסטרציה. הקובץ המונח לפניכם לא יעסוק ישירות בסוגיות הללו, אולם יבקש להציג את מנגנוני הפיצול הזה, את הסיבות לבחירת אופציה אחת (הקולוניאלית) מהאופציות האחרות, ואת השפעתם של תהליכים אלו על האופן שבו אנו "זוכרים", "מספרים" ו"מתעדים" את התעצבות התנועה הלאומית היהודית. טענה זו חשובה, משום שהיא מצליחה להסיט את הדיון על הקשר בין ציונות לקולוניאליזם אל אפיקים אחרים. הדיון הפוסטקולוניאלי הקיים (שמשתתפים בו לדוגמה גרשון שפיר, אורי רם, אילן פפה ואחרים) נסב על השאלה אם הציונות הייתה תנועה קולוניאליסטית, ואם כן – מאיזה סוג. אנו, לעומת זאת, לא נשאל אם התנועה הציונית היא תנועה קולוניאליסטית, אלא נבקש להציג תמונה רחבה יותר של אימוץ הפרקטיקות המוסדיות של המדינה הקולוניאלית הבריטית ושל המשכיותן בעיצוב הריבונות היהודית בארץ ישראל. תמונה כזאת מאפשרת לנו לתרום לוויכוח ממדים חדשים.

הסתירות הללו מעצבות את הוויכוחים ההיסטוריוגרפיים והסוציולוגיים בשדות הידע בישראל – למשל ההיסטוריוגרפיה, הסוציולוגיה, מדע המדינה, ההיסטוריה, המשפט או הספרות. אנו מבקשים לסייג את השימוש במונח "סתירות" (למשל בין שיתוף פעולה או התנגדות) ולקדם אפיסטמולוגיה הרואה במהלכים אלו מסגרת אינטגרטיבית המבוססת על הכלאות ולא על ניגודים. למשל, הטענה שהבאנו למעלה אשר לסתירה (אפשרית) בין הציונות הטריטוריאליסטית לציונות האוטונומיסטית נגזרת מתפיסת "שלילת הגלות". תפיסת "שלילת הגלות" רואה סתירה בין שתי האופציות הללו, ואילו אנו מבקשים להראות כיצד רכיב הלאומיות הגלותית הוא חלק בלתי נפרד מן הציונות הטריטוריאלית, ולא אילוץ נסיבתי שלו. כפי שטוען שומסקי (2004), הרכיב הטריטוריאלי והרכיב האקסטריטוריאלי של התנועה הציונית פעלו רוב שנותיה כמו כלים שלובים. אפיסטמולוגיה זו היא שהנחתה אותנו בבחירת האפיזודות ההיסטוריות בהמשך.

לסיכום האמור עד עתה, לקובץ זה שלוש מטרות עיקריות: ראשית, לאפיין את היחסים הסבוכים בין התנועה הציונית ל"אימפריות" – הרוסית, העות'מאנית והבריטית, לעקוב אחר המנגנונים המפרידים והמחברים בין ההיסטוריוגרפיות השונות ולהציע רעיונות להכלאה ביניהם. יש להדגיש נקודה זו משום שהמחקר על הציונות עסק בהרחבה באימפריה הבריטית (שהקשרים בינה ובין כינון הריבונות היהודית ישירים יותר), אולם הוא מצריך התבוננות באימפריות האחרות באותה תשומת לב.

שנית, לפתח מסגרת המביאה בחשבון את המציאות הרב־אימפריאלית ולהציע מערכת מושגים מתאימה להבנת היחסים המורכבים במשולש אימפריה–קולוניאליזם–לאומיות. ניסוח כזה יאפשר לעקוף את הפיצול הבינרי בספרות בין ההיסטוריוגרפיה הלאומית ובין הספרות הפוסטקולוניאלית וליצור נרטיב אינטגרטיבי יותר.

ושלישית, לסרטט עקרונות לפרדיגמת מחקר המעמידה את היחסים עם האימפריה כקטגוריה אנליטית ופרשנית הפועלת בשדות ידע ופרקטיקה שונים כדוגמת פילולוגיה, תיאולוגיה, דת, אנתרופולוגיה, ספרות, משפט, ביורוקרטיה או צבא.

★ ★ ★

המאמרים שלפנינו אינם אחידים מבחינה מתודולוגית. עם זאת, ביקשנו שהצבר הכולל של העבודות יעמוד על שני עקרונות. **ראשית**, לנוכח הטווח ההיסטורי הרחב של האפשרויות, התמקדנו בעיקר בתקופה שלאחר צמיחתו של האימפריאליזם החדש ובחרנו בניתוח גנאלוגי של "אפיזודות" ו"מחלוקות" המבוססות על פרגמנטים היסטוריים. **שנית**, מאחר שהמטריצה האימפריאלית דינמית ומורכבת, ביקשנו להתמקד גם ברשתות ולא רק במוסדות. תפיסה זו של רשתות מאפשרת לנו גם לשלב ניתוח תרבותי עם ניתוח כלכלי־פוליטי הכולל לא רק פוזיציות מוסדיות וייחוסים מוסדיים, אלא גם תנועה של הון, בתוך מערך של יחסים מעמדיים, גזעיים, מגדריים ואתניים. תפיסת הרשתות מאתגרת הן את שדות הידע הממוסדים והן את "אזורי הגבול" המכוננים אותם. ניתוח של רשתות חותר תחת הציוויים של קטגוריות חתומות ומאפשר זרימה חופשית וריזומטית של שחקנים ואובייקטים. עמדה מתודולוגית מבקשת לייצר מרחב לא סגור של תנועה היסטורית בין האימפריות ובתוכן ושל תנועה בין שדות דיסציפלינריים שונים. באמצעות הרשתות ניתן לתת ביטוי לאסטרטגיות הכפולות של דחייה ושיתוף פעולה לא כסתירה אלא כהשלמה.

במושג "מחלוקות" אנו מתכוונים לקונפליקטים שמסמנים אופציות היסטוריות, כאלה שהתממשו וכאלה שלא התממשו (objective possibilities, כפי שכינה אותן מקס ובר [Weber 1949]). המושג "מחלוקת" משקף בין השאר גם את הסתירה בין שתי הפרדיגמות, של שיתוף הפעולה ושל ההתנגדות, אולם במסגרת אינטגרטיבית אין לראות בהם בהכרח מחלוקת. להפך: מסגרת אינטגרטיבית תחייב

אותנו להכיל את ה"מחלוקת" בתוכה, למשל על ידי הדגשת מקומן של התנועות הלאומיות הערביות והתנועה הלאומית הפלסטינית בתוך המטריצה האימפריאלית.

★ ★ ★

בקובץ שלושה שערים. השער הראשון נקרא **שפה והיסטוריוגרפיה**. **רון כוזר** ("התחדישים 'יישב', 'יישוב' ו'מושבה' בראשית העברית המודרנית") עוקב אחר היכולת של העברית לדבר בשפת הקולוניאליזם והאימפריאליזם. הוא מתחקה על השימוש בשמות העצם "קולוניה" ו"קולוניזציה" במקביל להתפתחות השימוש בפועל "ליישב". כוזר מראה למשל כי התפתחותן של צורות ההתיישבות, "מושבה" ו"מושב" כדפוס קולוניזטורי יוצרת פרדיגמה חדשה של ניגודים ופיצולים המרחיקה את המונח "מושבה" ממקורו כ"קולוניה". כך עובר השימוש ממודל מוצהר של קולוניאליזם למודל לאומי פנימי שמדגיש את הגוונים השונים שבמפעל הציוני. **יעקב ברנאי** ("אימפריות ולאומיות בהיסטוריוגרפיה היהודית") בוחן את מעמדם של האימפריאליזם והאימפריות בתוך ההיסטוריוגרפיה היהודית ואת אופני הסימון שלהם. ברנאי גורס כי ההיסטוריוגרפיה היהודית השקיפה על האימפריאליזם "מבפנים", כלומר מנקודת מבט אירופית, והתעלמה על פי רוב מן ההקשר האימפריאלי ומן האופן שבו עוצב הדקדוק הפנימי שלה. **דימיטרי שומסקי** ("יהודה לייב פינסקר, אוטו/אמנציפציה, ואימפריה רב־לאומית") מבקר את הפוליטיזציה של השיח האקדמי בדמות הפולמוס בין "ציונים" ל"פוסט־ציונים". אלה מציגים את התנועה הציונית כתנועה משחררת ואלה מתארים אותה כתנועה קולוניאליסטית. שומסקי טוען ששני המחנות מניחים בעצם אותה הנחה בעייתית: זיקה אורגנית בין התנועה הציונית לבין מדינת לאום טריטוריאלית. הנחה זו מחמיצה את הקולות שנשמעו נגד קשר חד־ערכי בין הציונות ובין מדינת לאום. שומסקי קורא מחדש את יהודה לייב פינסקר, ואף מראה כיצד נקרא פינסקר באמצעות עדשות היסטוריוגרפיות הרצליאניות. כמותו עוסק גם **חנן חֶבר** ("החסידות והאימפריה הרוסית: פוליטיקה יהודית לפני הציונות בסיפור החסידי") בתופעה אימפריאלית טרום־ציונית. הוא מברר במאמרו את היחסים המורכבים של תנועת החסידות עם האימפריה הרוסית. הוא מציג את היחסים המתוחים ואת האסטרטגיות שבמסגרתם ניסו החסידים לנווט את דרכם בתוך האימפריה כתוצר מורכב יותר של יחסי כוח בין מיעוט לאומי לבין כוחות אימפריאליים שניסחו את הרוסיפיקציה כאידיאולוגיה. **ענת לפידות־פירילה** ("בחפירות גליפולי: האינסטרומנטליזציה של הזיכרון ההיסטורי) עוסקת בקרב גליפולי (1915) ובוחנת את מעמדו האימפריאלי. היא מראה כיצד דוברים מרכזיים בשיח מתמקמים בתוך המטריצה האימפריאלית ומדברים לתוכה, בשיח שנדד מן האימפריה העות'מאנית אל האימפריה הבריטית. היא מייחסת תפקיד מיוחד לאנלוגיות ההיסטוריות על מצבם של היהודים במסגרת האימפריות מאז העת העתיקה ועד לתחילת עת החדשה.

השער השני הוא **משילות, ניהול אוכלוסייה וכינון המוסדות הפוליטיים**. **אביגיל יעקבסון** (״פרקטיקות של נתינות ונאמנות לאימפריה: תנועת ההתעת׳מנות כמקרה בוחן״) קוראת מחדש את ״תנועת ההתעת׳מנות״ בתוך החברה היהודית־ציונית עם תחילת מלחמת העולם הראשונה, ובתוך כך היא מבקשת לדון בשאלת הנתינות והנאמנות לאימפריה כפי שבאה לידי ביטוי בעת ההיא. יעקבסון עומדת על הבדלים משמעותיים בתוך תנועה שלא הייתה הומוגנית כפי שמקובל לחשוב ועל מחלוקות חריפות בתוכה, שנבעו מן המערך האימפריאלי הסבוך שבו הייתה נתונה. **מחמוד יזבק** (״בצל האימפריה: תגובות פלסטיניות לתנועה הציונית 1882–1914״) בודק את תגובת הערבים והפלסטינים לחדירת הציונות לפלסטין בין 1882 ל־1914 ומתמקד במיוחד בשתי שאלות הקשורות קשר הדוק למערך האימפריאלי של העת ההיא: שאלת הקרקעות ושאלת ההגירה. יזבק מצביע על שנת 1912 כשנת מפנה שבה התחיל דיון פרו־טורקי המתורגם גם למסכת טענות ללאומיות ערבית או פלסטינית. **איתן בר־יוסף** (״עופר חלוצי לוחם: הצופיות העברית ומורשתו האימפריאלית של באדן־פאול״) עוקב אחר תנועת הצופים, שבמקורה היא תוצר מובהק של העידן האימפריאלי בבריטניה, ומצביע על הפרדוקס שבו תנועת הצופים העבריים נרתמה לטובת ההתנגדות האנטי־קולוניאלית לשלטון הבריטי. הצופים, כמו תנועות נוער אחרות בעלות אופי מיליטריסטי, היו מעורבים במגוון של פעולות בעלות אופי צבאי או תומכות לחימה. טענתו של בר־יוסף מצביעה על האופי הדיאלקטי של שיתוף פעולה והתנגדות שעליו הצבענו בקשר בין הציונות לאימפריות. **חנה הרצוג** (״הרבנות הראשית: ממנגנון שליטה קולוניאלי למיסוד גבולות לאומיים, אתניים ומגדריים״) מבקשת להראות כיצד עיצב השלטון האימפריאלי את הקמתה ומיסודה של ״הרבנות הראשית לארץ ישראל״ בשנת 1921 ואת אופני הארגון שלה. כך למשל הוחלט להקים מבנה דו־ראשי של רבנות אשכנזית וספרדית במקום מודל החכם באשי שהיה מקובל באימפריה העות׳מאנית. היא מראה כיצד המחלוקות הפנימיות בציונות על הקמת הרבנות הראשית מאירות הן את יחסי הציונות עם האימפריה, הן את היחסים האתניים והמגדריים במרחב שבין דת לאימפריה.

השער השלישי נקרא **דגמים נודדים של ידע**. **בני נוריאלי** (״חייבים להציל את הילדים: ארגון OSE ויהודי צפון אפריקה״) מבקש להוציא את חקר ההגירה לישראל מן ההקשר הציוני הייחודי ולמקמו בהקשר של המטריצה האימפריאלית. הוא מתמקד בהגירה מצפון אפריקה לישראל משנות הארבעים, ובייחוד במפגש בין ארגון OSE לנציגים ישראלים. עבודתו מצביעה על ההקשר הגזעי של האימפריאליזם האירופי (ומדגישה את תנועתו בין אירופה, העולם החדש, אפריקה וישראל) ומראה כיצד הבחנות מגזיעות בין יהודים בישראל קשורות בטבורן בתהליכים אימפריאליים גלובליים. **סמדר שרון** (״יבוא ותרגום של מודל ההתיישבות הקולוניאלי האיטלקי לחבל לכיש״) מרחיבה את רפרטואר המודלים של תכנון ההתיישבות האזורית בישראל על ידי הפניית המבט אל מודל הקולוניזציה של איטליה, שפעל הן

בתחומה כסוג של קולוניזציה פנימית והן באפריקה בשנות השלושים של המאה העשרים. היא עומדת על מאפיינים דומים בין הפרויקט האיטלקי של איחוד האומה ובין הפרויקט הציוני הן במישור האידיאולוגי והסימבולי והן במישור של הכלכלה הפוליטית. **יהודה שנהב** (״ביורוקרטיה וגזע: משפט אייכמן לנוכח ההקשר האימפריאלי״) מבקש לחשוב מחדש על הקשר בין רפרטוארים אימפריאליים של ניהול אוכלוסיות ובין שואת יהודי אירופה, ומתמקד בקשר האלים שבין ביורוקרטיה לגזע. שנהב נשען על עבודתה של חנה ארנדט בספריה **אייכמן בירושלים** ו**יסודות הטוטליטריות** ועל חומרים ארכיוניים ומשתמש בהם כדי להצביע על דמיון מפתיע בין הביורוקרטיה האימפריאלית במצרים ובין הביורוקרטיה הנאצית כפי שהיא מוצגת במשפט אייכמן.

★ ★ ★

אני מבקש להודות ליובל עברי, שתרם תרומה חשובה לרעיונות ולניסוחים שבמבוא זה. אני מודה לו גם על ניהול הקבוצה בשנה הראשונה, ולרונה ברייר־גארב – על ניהולה בשנה השנייה, ולשניהם גם יחד אני מודה על תרומתם החשובה לדיונים.

הקבוצה כולה מודה להוצאת מכון ון ליר על העבודה הקפדנית ועם זאת הידידותית להפליא. תודה לד״ר טל כוכבי שניהלה בשום שכל את תהליך השיפוט והעריכה, ליונה רצון שהפיקה את הספר במסירותה הרגילה, לאילנה דנון על העריכה הקפדנית והנפלאה, ולרונית טפיירו אחראית תחום העריכה. התענוג היה כולו שלנו.

רשימת המקורות

אליעז, יועד, 2008. **ארץ/טקסט: השורשים הנוצריים של הציונות**, תל אביב: רסלינג.
ארנדט, חנה, 2010. **יסודות הטוטליטריות**, בתרגום עדית זרטל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
ברטל, ישראל, 2007. ״מ׳ארץ קודש׳ לארץ היסטורית – ׳אוטונומיזם׳ ציוני בראשית המאה העשרים״, **קוזק ובדווי: ״עם״ ו״ארץ״ בלאומיות היהודית**, תל אביב: עם עובד, עמ׳ 152–169.
דן, הלל, 1963. **בדרך לא סלולה: הגדת סולל בונה**, תל אביב: שוקן.
הורוביץ, דן, ומשה ליסק, 1977. **מישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהיליה פוליטית**, תל אביב: עם עובד.
חבר, חנן, 2007. **הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפורת העברית**, תל אביב: רסלינג.
כהן־רייס, אפרים, 1967. **מזכרונות איש ירושלים**, ירושלים: ספריית היישוב.
כץ, שמואל, 1993. **ז׳בו: ביוגרפיה של זאב ז׳בוטינסקי**, א–ב, תל אביב: דביר.
מאגנס, יהודה ל׳, תש״ו. **במבוכת הזמן**, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
מאור, זוהר, 2008. ״הארץ הבלתי מושגת: על השורשים המרכז אירופיים של ׳ברית שלום׳״, עדי גורדון (עורך), **״ברית שלום״ והמציאות הדו־לאומית**, ירושלים: כרמל, עמ׳ 93–110.

סופר, ששון, 2001. **לידתה של המחשבה המדינית בישראל**, תל אביב: שוקן.
עברי, יובל, 2013. "פניה המרובות והמשתנות של 'הספרדיות' במפנה המאה העשרים", עבודת דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
רז־קרקוצקין, אמנון, 1999. "השיבה אל ההיסטוריה של הגאולה, או: מהי ה'היסטוריה' שאליה מתבצעת ה'שיבה' בביטוי 'השיבה אל ההיסטוריה'?", ש"נ אייזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), **הציונות והחזרה להיסטוריה – הערכה מחדש**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, עמ' 249–277.
רינות, משה, 1971. **חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק: פרק בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובתולדות יהודי גרמניה**, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, משרד החינוך והתרבות, אוניברסיטת חיפה ומכון ליאו בק.
שומסקי, דימיטרי, 2004. "היסטוריוגרפיה, לאומיות ודו־לאומיות: יהדות צ'כו־גרמנית, ציוני פראג ומקורות הגישה הדו־לאומית של הוגו ברגמן", **ציון** סט (א), עמ' 45–80.
שנהב, יהודה, 2003. **היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, תל אביב: עם עובד.

Bar-Yosef, Eitan, 2005. *The Holy Land in English Culture 1799-1917: Palestine and the Question of Orientalism*, New York: Oxford University Press.
Efron, John M., 1994. *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-De-Siècle Europe*, New Haven: Yale University Press.
Feldman, David, 2007. "Jews and the British Empire c.1900," *History Workshop Journal* 63(1), pp. 70-89.
Frenkel, Michal, and Yehouda Shenhav, 2003. "From Americanization to Colonization: The Diffusion of Productivity Models Revisited," *Organization Studies* 24(9), pp. 1537-1562.
Green, Abigail, 2008. "The British Empire and the Jews: An Imperialism of Human Rights?" *Past & Present* 199(1), pp. 175-205.
Hardt, Michael, and Antonio Negri, 2000. *Empire*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Hart, Mitchell B., 1999. "Racial Science, Social Science, and the Politics of Jewish Assimilation," *Isis* 90(2), pp. 268-297.
Hobson, John, 1965 (1902). *Imperialism: A Study*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
Kedar, Aharon, 1981. "Brith Shalom," *The Jerusalem Quarterly* 18, pp. 55-85.
Kedourie, Elie, 1956. *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, London: Bowes and Bowes.
Kuzar, Ron, 2001. *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*, Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
Makdisi, Ussama, 2002. "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review* 107(3), pp. 768-796.
Mufti, R. Amir, 2007. *Enlightenment in the Colony: The Jewish Question and the Crisis of Postcolonial Culture*, Princeton: Princeton University Press.
Oren, Michael B., 2007. *Power, Faith, and Fantasy: America in the Middle East, 1776 to the Present*, New York: Norton & Company.
Pomper, Philip, 2005. "The History and Theory of Empires," *History and Theory* 44(4), pp. 1-27.
Shamir, Ronen, 2000. *The Colonies of Law: Colonialism, Zionism and Law in*

Early Mandate Palestine, Cambridge: Cambridge University Press.
Weber, Max, 1949. "Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explanation," in *Max Weber on The Methodology of the Social Sciences,* trans. and ed. Edward A. Shills and Henry Finch, New York: The Free Press, pp. 164-188.
Wesson, Robert G., 1967. *The Imperial Order*, Berkeley: University of California Press.
Yahuda, Abraham Shalom, 1952. *Dr. Weizmann's Errors on Trial: A Refutation of his Statements in "Trial and Error" Concerning my Activity for Zionism during my Professorship at Madrid University*, New York: Published Privately.
Zamir, Meir. 2010. "'The missing Dimension': Britain's Secret War against France in Syria and Lebanon, 1942-45," *Middle Eastern Studies* 46(6), pp. 791-899.